

Спасоје МЕДЕНИЦА

ИНДУСТРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТА (1918—1941)*

РАЗВИТАК ИНДУСТРИЈЕ ОД 1918 — 1941

Прије Првог свјетског рата постојало је свега неколико индустријских предузећа у Црној Гори. Од њих је један број у току рата порушен, тако да је индустријски развитак после 1918 године морао, такође, да почне изнова. За вријеме Првог свјетског рата престала је да ради фабрика дувана у Подгорици, пиваре у Никшићу, фабрика за прераду вуне у Даниловграду итд. Остало је углавном само неколико пилана, које су наставиле рад и после 1918 године. На тај начин нијесу постојали основни предуслови за бржи развитак индустрије. Претходни индустријски развитак није био достигао потребан степен акумулације капитала, који би омогућио бржи развитак индустрије после 1918 године. Услед тога, капитал за подизање нових индустријских предузећа стварао се већином у трговини и другим видовима акумулације, а не на сопственој основи — путем индустријске акумулације. Због тога је и био спор процес акумулације индустријског капитала у Црној Гори.

Важност овог проблема долази отуда што свака сума новца не омогућава њеном сопственику да постане индустријски капиталиста. Да би то било могуће, потребно је да новчана сума буде довољно велика да би се њом могла купити средства за производњу која прелази ниво занатске радионице и упослити довољан број радне снаге. У Црној Гори су били слаби услови за већу акумулацију капитала, не само због неразвијене индустрије већ и због заосталости трговине, занатства и привреде уопште. Све је то условљавало малу робност производње. Услед тога су новоподигнута предузећа била већином малог капацитета, што у суштини одговара економској основи на којој су израстала.

Посебно треба истаћи слабе саобраћајне прилике у Црној Гори, које су кочиле развитак индустрије и осталих привредних области као и робне производње уопште. То је условљавало спори развитак привреде и конзервирало постојеће односе.

* Овај чланак је поглавље из већег рада — Привредни развитак Црне Горе 1918—1941, који је припремљен за штампу.

Индустрија у Црној Гори развијала се како-тако и у оваквим условима. Најјача привредна активност одвијала се у периоду до привредне кризе 1929 године. То је период просперитета у привреди Југославије. Послије Првог свјетског рата и револуционарних догађаја до 1921 године, наступила је извјесна стабилизација капитализма у свијету, а такође и у Југославији. У овом периоду започет је и подигнут највећи број објеката у Црној Гори. Од 1929 до 1933 године, усљед кризе, наступа застој у привредном развјетку, а послјије 1933 године почиње поново извјесно оживљавање, али није дошло до јачег привредног просперитета.

Најважнија индустриска грана била је дрвна индустрија. У Рисну је подигнута модерна пилана за експлоатацију граховских шума, која је имала шест гатера и двије парионице. Њен дневни капацитет је био 150 м³ резане грађе. За њену изградњу уложено је 24 милиона динара. За превоз балвана од граховских шума до пилане била је подигнута жичана жељезница у дужини од 16 км и шумска жељезница од осам км. Резана грађа је претежно извожена у Италију и Шпанију, а огревно дрво у Италију и Далмацију. У току економске кризе 1929-33 пилана је престала да ради.

У Тари су браћа Стијовић подигла парну пилану 1909 године са капацитетом од 10.000 м³ резане грађе годишње. Међутим, она је обично производила 1.500 м³ резане грађе, јер више није могла да прода. Њен рад нарочито су отежавали тешки саобраћајни услови. Она је располагала са шест гатера, три локобиле и пет циркулара. Уз ову пилану је подигнута 1926 године и фабрика намјештаја.

Једна од најјачих капиталистичких кућа у Црној Гори била је фирма браће Марић. Они су поред неколико индустријских предузећа посједовали и низ трговачких радњи. Још 1910 године они су подигли парну пилану у Тари — Хан Гаранчића, која је имала два гатера. Браћа Марић су у заједници са једном италијанском фирмом подигла 1926 године парну пилану у Увачком Потоку код Матешева, која је располагала са три гатера. Послије годину дана рада пилана је изгорјела и више није подизана.

Браћа Марић су такође, 1927 године, подигла уљару у Бару, која је дневно прерађивала 20 тона маслина. Рафинерија уљаре је могла дневно да произведе пет тона маслиновог уља. Екстракција ове фабрике прерађивала је дневно 10 тона маслинове комине. Поред продаје у нашој земљи, уље је и извожено (у Америку и Њемачку).

На Ријеци Црнојевића фирма браће Марић подигла је фабрику за прераду крљушти рибе, од чега је прављен вјештачки бисер. Фабрика је, такође, вршила прераду и конзервирање рибе. Престала је да ради за вријеме кризе.

У 1925 години Лазар Бошковић подигао је, у заједници са једном италијанском фирмом, пилану у Пјецгчаници код Колашина, која је имала четири гатера. Исти власници су 1926 године подигли пилану у Бијелом Потоку код Матешева са три гатера. (Ова пилана је 1928 године продата браћи Стијовић из Подгорице.)

Друштво „Треска“ А. Д. из Београда подигло је око 1934 године пилану у Рожају која је располагала са четири гатера.

У Никшићу је 1936 године подигнута парна пилана, која је била најмодернија у Црној Гори. Она је била опремљена са три гатера и више пила.

У Колашину је била подигнута, у оквиру општинске електричне централе, и пилана, која је била опремљена са три генератора и потребним бројем других машина.

Поред ових постојао је још низ мањих пила и поточара у више мјеста. У Срезу шавничком, у Његовући, подигнута је око 1937 године једна пилана са два гатера, затим у Пљевљима три пилане итд.

У Шкаљарима, Срез бококорски, постојала је радионица покућства „Лада“.

За развитак дрвне индустрије основна препрека била је у неразвијеном саобраћају. Жељезничка мрежа није постојала, друмски путеви били су такође слабо развијени, а камионски превоз био је врло скуп, па се резана грађа тешко могла пребацивати на тржиште. Поред тога, нијесу биле изграђене ни шумске комуникације, па су многи шумски комплекси били неприступачни за експлоатацију. Пилане су обично подизане у близини основних друмских саобраћајница. Усљед овако неповољних услова капацитети пила на коришћени су често испод 50%

Карактеристично је да је дрвна индустрија углавном била заступљена у пиланама, које су најнижи степен прераде дрвета. Капацитети пила у Црној Гори били су мали, па је и експлоатација била неекономична. Фабрика намјештаја браће Стијовић и радионица покућства „Лада“ у Шкаљарима имале су мале капацитете, па се на основу њих не може говорити о постојању неке финалне производње у дрвној индустрији.

Управа државних монопола приступила је 1927 године изградњи солане у Улцињу, која је завршена 1934 године. Капацитет је пројектован на 35.000 тона, али је солана у 1939 години произвела свега 13.930 тона соли. Со се продавала на унутрашњем тржишту Југославије. Солана је посједовала 16 посебних бродова за превоз соли. Најповољнији је пут био Улцињ — Солун, одакле је со пребацивана у Македонију и Србију. Тај пут је био рентабилнији него преко Сушака, јер је био дуг превоз жељезницом до Србије и Македоније.

У индустрији грађевинског материјала постојале су двије циглане. У Кртолима, Бококоторски срез, постојала је циглана — „Прва бокешка глинена индустрија“ ДСОЈ. Она је производила све врсте цријепа и цигле. Годишња производња се кретала око четири милиона комада, што је пласирано на територији Црне Горе и Далмације, а нешто је и извожено у Албанију.

У Тивту је постојала циглана „Рачица“, која је производила све врсте цигле, а довоз сировина вршио се пољском железницом.

Браћа Вучковић подигла су у Котору фабрику сапуна „Ривијера“, која је 1939 године произвела 411 тона сапуна. Изградња фабрике је почела 1925, производња у њој 1926, а фабрика је дефинитивно завршена 1930 године. Своје производе пласирала је у нашој земљи, а мање количине су извожене у Грчку и Албанију.

У оквиру прехранбене индустрије постојало је неколико предузећа, која су већином била мањег капацитета. У Никшићу је 1931 године обновљена пивара „Требјеса“, која је за вријеме Првог свјетског рата била порушена. Поред фабрике маслиновог уља браће Марић, у Бару је постојала и индустрија маслиновог уља Димитрија Лазовића, затим фабрика за конзервирање рибе браће Мардеших у Бијелој, фабрика за конзервирање воћа „Дива“ у Ђеновићима, Срез бококоторски, и фабрика леда у Котору.

У Тивту је постојала и радионица за оправку бродова.

У Алманаху-шематизму Зетске Бановине (1931) наводи се да је у Црној Гори било 11 електричних централа са целокупном снагом од 1327 кв. Број електричних централа и њихову снагу у 1930 години показују сљедећи подаци: електрифицирано је девет мјеста, и то једно мјесто у Барском срезу, три у Бококоторском, три у Колашинском, једно у Никшићком и једно у Подгоричком срезу. Односно, у овом периоду извршена је електрификација Никшића, Подгорице, Колашина и Котора, што показују наведени подаци о годинама подизања електричних централа. Од 1931 до 1945 електрифицирано је још 17 мјеста у Црној Гори и то: два у Барском срезу, девет у Бококоторском, четири у Беранском, једно у Колашинском и једно у Пљевањско. У Дурмиторском и Бјелопољском срезу, значи, прије рата није постојало електрично освјетљење.¹

Према подацима статистичког пописа од 1938 године, подизање индустријских предузећа између два рата по годинама било је сљедеће:

	1927	1929	1930	1936	1938	Свега
Број предузећа	7	1	1	2	1	12
Капитал у 000 дин.	6.553	.600	200	1.400	—	8.753
Радних мјеста	22	50	32	20	—	124
Погон у КС	685	20	50	150	—	905

Највише је предузећа ступило у погон 1927 године и са највећим уложеним капиталом. За вријеме кризе и послије ње инвестирање у индустријске погоне знатно се смањује. Међутим, број подигнутих објеката је ипак већи него што је овдје приказано, јер извјестан број пилана које су служиле за експлоатацију шума овдје није урачунат. Такође нијесу урачунате ни извјесне електричне централе. Од 11 електричних централа, колико их је било 1930 године, девет је подигнуто у периоду послије 1918 године. Према томе инвестициона активност је била нешто већа него што ови подаци говоре. Остала предузећа у Црној Гори подигнута су прије Првог свјетског рата. Однос између броја подигнутих предузећа прије Првог свјетског рата и послије њега показују сљедећи подаци:

	1899—1908	1909—1918	1919—1928	1929—1938	Без података	Свега
Број творница	3	5	7	5	2	22
Капитал у 000 дин.	4.949	11.194	6.553	2.200	—	24.896
Радна мјеста	36	132	22	102	—	292
Погон	360	255	685	220	—	1.520

Према томе, до 1918 године изграђено је осам индустријских предузећа, од 1918 до 1938 године 12 предузећа, а за два предузећа нема података о времену изградње. Податке о величини капитала треба примити са резервом, јер је у предузећа која су изграђена до 1918 године вршено инвестирање од 1918 до 1938 године и тиме је увећаван капитал. Ово је нарочито важно стога што је пописом приказано да је капитал углавном у највећем дијелу формиран до 1918 године, јер је на предузећа која су раније постојала отпадало 16.143.000 дин. капитала, а на предузећа која су подигнута послије 1918 године 8.753.000 динара. Из тога се стиче утисак да је свега нешто више од једне трећине уложеног капитала извршено за вријеме старе Југославије. Ово треба схватити само тако да највећи дио капитала отпада на предузећа која су подигнута прије 1918 године, али да је знатан дио тог капитала формиран послије 1918 године. Поред тога,

нека од предузећа која су порушена за вријеме Првог свјетског рата поново су обновљена послје рата, а урачуната су као предузећа која су подигнута до 1918 године, што не даје јасну слику о капиталу инвестираном у ова два периода. Међутим, предузећа која су подигнута у старој Југославији располагала су већом количином погонске снаге него она која су подигнута прије Првог свјетског рата, иако су имала мањи уложени капитал. А то значи да су ова предузећа ипак била донекле боље опремљена од старих предузећа.

ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И НИВО ИНДУСТРИСКЕ ПРОИЗВОДЊЕ

Капитал уложен у индустрију био је врло мали, што је условљавало ниску производњу. Обим производње најглавнијих артикала у 1939 годни показује следећи преглед:²

Производња електричне енергије	932 kwh
Морска со	13.930 тона
Производња сапуна	411 тона
Цигла	4.681 комад
Пријеп	1.648 комада
Резана грађа четинара	29.500 м ³
Намјештај кућни	84 гарнитуре
Намјештај канц. и школски	35 комада
Трупци за резање четинара	53.200 м ³
Јестиво уље	140 тона
Техничко уље	20 тона
Риба сољена — сушена	15 тона
Рибље конзерве	40 тона
Пиво	3.762 хектолитра
Ферментисани дуван	950 тона

Према томе, индустрија Црне Горе давала је углавном само 15 производа у 1939 години. Ови производи су потицали из шест индустријских грана, од којих су неке заступљене са свега једним производом, као што је случај код производње сапуна и соли. Код индустрије грађевинског материјала постојала су свега два производа — цигла и пријеп. У индустрији дувана била је заступљена само ферментација дувана. Производња цигарета није вршена.

Број предузећа био је незнатан — било их је свега 24. Она по својој погонској снази и броју радника једва прелазе величину занатских радионица. Број предузећа по индустријским гранама, радним мјестима и погонској снази показује следећи преглед за 1939 годину:³

² Исто.

³ Резултати пописа индустрије љени од Статистичког уреда 1945 године.

Индустриска грана	Број предузећа	Број радних мјеста	Јачина погонске снаге у КС ⁴
Индустија метала	1	168	400
Индустија грађ. материјала	2	339	258
Дрвна индустрија	5	597	255
Хемиска индустрија	1	60	150
Прехранбена индустрија	6	84	151
Електричне централе (самосталне)	8	100	125
Електричне централе у саставу инд.	1	7	—
Укупно:	24	1.355	1.339

Од укупно 24 предузећа осам су биле електричне централе, а 15 предузећа бавило се разном другом производњом. Од електричних централа није било ниједне хидроелектране, иако су постојали повољни услови за развој хидроенергије. Рачуна се да на територији Црне Горе постоји водени потенцијал који би могао дати годишњу производњу од око осам милијарди киловат-часова. Од ове расположиве снаге није уопште ништа било искоришћено. Изградња хидроцентрала захтијева прилична средства, односно тражи постојање већег акумулираног капитала. Поред тога, степен развика производних снага у индустрији и привреди уопште био је врло мали, па није захтијевао велике количине погонске енергије за своје покретање. Потребе индустрије у том периоду могле су подмирити мале примитивне термоелектране које су биле већином намијењене за освјетљавање вароши, а не за покретање индустриских постројења. То не значи да није било потребно подизати централе. Напротив, централа је недостајало, јер су многа мјеста била неосвијетљена, а то би такође потстакло развика нових предузећа, јер развика једне привредне гране условљава и потстиче развика друге. Степен развика производних снага у Црној Гори није неминовно захтијевао коришћење хидроенергије нити њен већи развика. То показује чињеница да је, и поред малих капацитета општинских

⁴ Према попису индустрије у 1938 години погонска снага индустријских предузећа Црне Горе износила је 1.520 КС. Пошто нијесмо имали одвојено податке по гранама за 1938 годину, узели смо податке о погонској снази из пописа индустрије 1945 године. То нам је омогућило да прикажемо разлику у погонској снази код појединих грана. Такође постоји разлика и у броју радних мјеста у 1938 и 1939 години. Ова разлика се јавља због различног методолошког поступка при одређивању шта се сматра радним мјестом.

центра, постојала само једна електрична центра у оквиру предузећа.

Постојеће централе дале су у 1939 години 932.000 kWh, што чини по једној централи 116.500 kWh електричне енергије годишње. Треба нагласити да су овако мали капацитети електрана давали врло скупу електричну енергију, што је повећавало трошкове производње индустријских предузећа у односу на друга предузећа у земљи. То је имало утицаја и на веће издатке становништва за освјетљење. Општинска центра у Колашину, на примјер, употребљавала је дрво као погонско гориво, што је нарочито нерационално, итд.

Нарочито је била технички неопремљена дрвна индустрија и индустрија грађевинског материјала. На једног радника у дрвној индустрији отпадало је 0,43 КС погонске енергије, у индустрији грађевинског материјала 0,76 коњских снага. Нешто већа погонска снага на једног радника била је код хемиске индустрије — 2,5 коњских снага, и код прехранбене индустрије — 1,8 коњских снага.

По опремљености средствима за производњу индустрија Црној Гори није много одмицала од занатства. Углавном је преовладавао људски рад, нарочито у дрвној индустрији и индустрији грађевинског материјала. Усљед тога није у потпуности био укинут мануфактурни карактер рада у индустрији, јер је радник многе операције обављао без машине. Од радника се често захтијевало да посједује извјесне занатске квалификације, јер је требало да обавља многе послове које у модерној индустрији обавља машина. Степен развитка средстава за рад још није дошао дотле да радник буде додатак машине, већ је он још увијек био значајан фактор у производњи. Ово нарочито долази до изражаја у дрвној индустрији, индустрији грађевинског материјала, индустрији дувана итд. То не значи да радник није био изгубио ону улогу коју је имао у занатству и мануфактури. Напротив. Али степен развитка средстава није био дошао дотле да све процесе у једном предузећу повеже машинама у једну органску цјелину. Основне машине су постојале, али су многе припреме, споредне и друге операције обављане ручним радом.

Процес производње, организација и подјела рада у индустрији абјективизирани су расположивим машинама. Иако је индустрија била заостала, са ниским степеном механизације рада, машина је ипак била основни елеменат према којем се вршила организација производње и којој је био потчињен рад рад-

ника. Напримјер, гатер на пилани је био основна машина, према чијем је раду и капацитету усмјераван рад свих радника који су обављали послове на сјечи шуме, манипулацији итд. Према томе, за разлику од мануфактуре, у којој је подјела рада била још претежно субјективна, јер су појединачни процеси били прилагођени радничкој личности, код система машина индустрија има потпуно објективни производни организам, који стоји готово насупрот раднику и којем се он прилагођава.

Међутим, у Црној Гори степен индустриског развика није био дошао дотле. Главне машине су постојале код малобројних и ситних индустриских предузећа, али процес производње није био повезан низом машина радилица које би радник опслуживао. Пошто је низ машина био испрекидан, радник је морао да обавља операције које би требало да обављају поједине машине. То је била нека мјешавина између мануфактурног и машинског рада, у коме је мануфактурни рад био потчињен машинском. Пошто је капацитет предузећа зависио од броја инсталираних основних машина и могућности њихове производње, то је и број запосленог особља и подјела рада у предузећима зависила од машинског рада. Према томе, радник је постао додаток машине и у овако неразвијеној индустрији, јер је она директно потчињавала себи онога који је опслужује, а индиректно онога који врши припрему.

На увођење машине утицала је и јевтина радна снага, која је капиталисту мање коштала него издаци за њену набавку. Резервне радне снаге било је довољно, потребе за њом биле су минималне, запослење се врло тешко могло добити, па су најамнине било врло мале. Услјед тога је било рентабилније користити радну снагу него куповати машине, које су захтијевале знатна новчана средства, поготову ако се хтјело да процес производње буде потпуно механизован. Зато су ниске најамнине биле непосредна препрека за увођење машина, па се може рећи да су с тог становишта штетне за привредни развика. Предузећа дрвне индустрије набављала су радну снагу већином са села, гдје ова због малог посједа није могла да егзистира. Износ најамнине био је минималан, зато што је радник био већином неквалификован. Код производње соли, а нарочито код бербе соли, употребљавана је сезонска радна снага из околних села, чије су најамнине биле врло мале. Слична је ситуација и код осталих индустриских грана.

ЧИНА КАПИТАЛА И МЈЕСТО ИНДУСТРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ
У ИНДУСТРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Према попису од 1938 године, у Црној Гори је био сљедећи број фирми, творница, капитала, радних мјеста и погона:⁵

Број фирми	18
Број творница	22
Капитал у 000 динарима	24.896
Радних мјеста	292
Погон у КС	1.520

Да би се видјело како је био распоређен укупни капитал по предузећима, дајемо сљедеће податке:

	Број творница	Капитал у 000 динара	Радних мјеста	Погон у КС
до 300.000 динара	1	200	32	59
од 300.001 — 500.000 динара	2	765	38	95
од 500.001 — 1 милион дин.	2	1.500	66	90
од 1 — 3 милиона дин.	7	13.622	96	1.205
од 3 — 5 милиона дин.	—	—	—	—
од 5 — 10 милиона динара	1	8.809	60	80
без података	9	—	—	—
Свега:	22	24.896	292	1.520

Највећи број предузећа (7) имао је капитале у величини од једног до три милиона динара, а свега једно предузеће од 5—10 милиона динара. Међутим, ниједно предузеће није имало капитал преко 10 милиона динара.

Према томе, предузећа су имала мали расположиви капитал. Нарочито се да запазити да је веома мали број радних мјеста по предузећима. Предузећа са већим уложеним капиталом имала су такође сразмјерно мали број радних мјеста, што говори о већем органском саставу капитала. Најмањи број радника према уложеном капиталу имало је предузеће са капиталом од 8,8 милиона динара — свега 60 радника. Напротив, два предузећа са капиталом од један и по милион динара имала су 66 радних мјеста. Треба примјетити да је седам предузећа у

⁵ Статистика индустрије Краљевине Југославије за 1938 годину.

групи капитала од један до три милиона динара имало свега 96 радних мјеста, а 1.205 КС погона. Овај однос је доста нелогичан. Сматрамо да је укупан број од 292 радна мјеста у Црној Гори одвише мали. Број радника у индустрији био је знатно већи, што нам показују и неки други подаци. Наведени подаци из 1939 године такође показују да је било око 1.355 радних мјеста у Црној Гори. То значи да је број упослених радника био већи него што показује статистика за 1938 годину, па сматрамо да су подаци о броју радних мјеста у индустрији реалнији у 1939 год.

Опремљеност предузећа средствима за производњу такође показује и количина расположиве погонске снаге по предузећима, која је била сљедећа:

Група погона у КС	Број предузећа	Капитал у 000 динара	Радних мјеста	Погон у КС
до 5	—	—	—	—
од 6 — 10	—	—	—	—
од 11 — 25	3	2.334	82	63
од 26 — 50	1	200	32	50
од 51 — 100	4	11.109	96	300
од 101 — 500	5	11.253	82	1.105
без података	9	—	—	—
Свега:	22	24.896	292	1.520

Највећи број предузећа (8) имао је величину погонске снаге од 11 — 100 КС. Ова предузећа обухватала су и највећу количину расположивог капитала и радних мјеста. У Црној Гори није било предузећа која су имала изнад 500 КС погона. Погонска снага је један од главних елемената који показују степен снабдјевености средствима за производњу.

Степен индустриског развика Црне Горе најбоље можемо сагледати ако га упоредимо са другим покрајинама, које су, изузев Словеније, такође биле на доста ниском степену индустриског развика. За Југославију као цјелину карактеристично је да је била заостала земља. Заосталост привреде је нарочито карактеристична за ужу Србију, Босну и Херцеговину и Македонију. Црна Гора је, и поред овако слабог развика индустрије у осталим покрајинама, била на посљедњем мјесту у Југославији. То најбоље показује сљедећи преглед за 1938 годину.⁶

⁶ В. Беговић, Развој индустрије, *Тридесет дана*, новембар 1945.

На 1000 становника долази у	Уложени капитал у 000 дин.	Погон у КС	Радних мјеста
Словенији	1.927	151	57
Хрватској	1.233	103	29
Војводини	900	55	28
Србији	843	45	16
Босни и Херцеговини	516	40	13
Македонији	258	15	7
Црној Гори	85	7	1

Ови подаци најбоље говоре о нивоу развита Црне Горе. На 1.000 становника било је инвестирано свега 85.000 динара капитала, односно постојало је седам КС погона, а само једно радно мјесто у индустрији. У Црној Гори је на 1.000 становника долазило 57 пута мање индустријских радника него у Словенији, 29 пута мање него у Хрватској, 28 пута мање него у Војводини, 16 пута мање него у Србији, 13 пута мање него у Босни и Херцеговини и седам пута мање него у Македонији. У погледу инвестираног капитала на 1.000 становника Црна Гора је заостајала за Словенијом за 22 пута, за Хрватском 14,5 пута, а за Македонијом, која је била најзаосталији дио Југославије, за преко три пута. Иста је ситуација и код погонске снаге. У Црној Гори је било мање инсталирано погонске снаге на 1.000 становника него у Словенији за 21,5 пута, него у Хрватској за 14,7 пута и него у Македонији за два пута.

Степен развита индустрије и привреде уопште такође показује упоређење потрошње електричне енергије по глави становника у Црној Гори и другим покрајинама Југославије у 1939 години (у kWh):

Југославија	71
Србија	42
Хрватска	86
Словенија	261
Босна и Херцеговина	47
Македонија	13
Црна Гора	2

Потрошња електричне енергије у Црној Гори била је за преко 35 пута мања од просјека у Југославији, а за преко шест пута од потрошње у Македонији.

Степен индустријског развита показује и производња угља, сировог гвожђа и челика, развијеност хемиске индустрије обојених метала, електроиндустрије итд. Међутим, производња ових грана уопште није била заступљена у Црној Гори. Угаљ,

један од најважнијих извора енергије, није произвођен. Рачуна се да је у Пљевљима у 1939 години произведено 1.700 тона угља. То није била индустриска производња угља, већ се површинским копом добијао угаљ првенствено за огрев. Према томе, неразвијеност индустрије у Црној Гори не огледа се само у најмањој производњи артикала који су се производили већ и у томе што се највећи број индустријских артикала уопште није производио.

У вези са неразвијеношћу индустрије у Црној Гори поставља се питање да ли су постојали извори сировина на основу којих би се подизала индустриска предузећа.

На главним токовима ријека Таре, Пиве, Мораче и Зете постоји могућност да се изградњом хидроцентрала добије годишње око шест милијарди kWh електричне енергије.

Резерве дрвне масе износе у Црној Гори око 58 милиона кубних метара, од чега 41,6 милиона кубних метара долази на дрвну масу очуваних шума.

Резерве мрког угља и лигнита цијене се на око 300 милиона тона, што омогућава подизање рудника са великим капацитетом. Угаљ се углавном налази у Пљевљима и Иванграду. Резерве угља у Пљевљима цијене се на 169 милиона тона, са просјечном калоричном моћи од 3.250 калорија, а у Иванграду 115 милиона тона. Међутим, резерве угља у Иванграду нијесу потпуно испитане, па се претпоставља да су веће.

Нарочито су велике резерве бокситне руде, која се налази на великом простору између Мораче, Херцеговине и Јадранског Мора, нарочито око Никшића, Цетиња и Подгорице. На овом простору налазе се резерве руде бијелих и црвених боксита. Рачуна се да укупне бокситне руде у Црној Гори износе око 60 милиона тона. С обзиром на велике резерве, добар квалитет и велики проценат алуминијума, боксит је најзначајније рудно богатство у Црној Гори.

Постоје знатне резерве олово-цинкове руде, које износе 2,1 милиона тона, а налазе се у Срезу пљеваљском и у Брскову код Мојковца. Резерве бентонита износе око 60 милиона тона, а налазе се у Срезу цетињском. Постоје велике резерве цементног лапорца, које износе 1,6 милијарди тона, што је добра база за развитак цементне индустрије. Цементни лапорац се углавном налази на територији Беранског, Пљеваљског и Барског среза. У Пљеваљском срезу резерве барита износе 435.000 тона.

Има и нешто гвоздене руде у Цетињском и Пљеваљском срезу, а бакарне руде у Шавничком и Иванградском. Од ушћа Бојане до Улциња налазе се уз морску обалу веће наслагае пјеска које садрже оксиде брома, титана и гвожђа, а у Барском срезу постоје појаве живе. Такође има и појава нафте, али геолошким истраживањима није утврђена количина резерви.⁷

⁷ Савезни завод за привредно планирање — Монографије о могућностима развоја привредно неразвијених подручја ФНРЈ, Београд, 1957.

Међутим, иако ова природна богатства нијесу коришћена, капитал се за њих интересовао. Тако је за рудник лигнита у Пљевљима имао повластицу Војислав Ненадовић из Београда, на површини од 2.000 ха. У Созини, Срез барски, имао је повластицу за гвоздену руду Никола Зубер из Цетиња, на површини од 244 ха. У Спичу, Барски срез, постојала је повластица за живину руду, чији је власник био „Mercurium“ — „Рударско и индустриско друштво СОЈ“ — Сплит, са повластицом на површини од 36 ха. Било је интересовања и за експлоатацију боксита итд. Ова рудна налазишта нијесу била испитана нити се знало колике су резерве и да ли је могућна њихова експлоатација. То је нарочито карактеристично за живину и гвоздену руду у Барском срезу. Међутим, капиталисти су закупљивали не само сигурне изворе сировина, као што је рудник лигнита у Пљевљима, већ и могуће изворе. Отуда трка за освајањем извора сировина и за добијање повластица за експлоатацију. Лоши саобраћајни услови нијесу омогућивали експлоатацију ових налазишта, али је постојала могућност изградње жељезничке пруге, чиме би били створени услови за експлоатацију ових рудника. Закупљивање извора потстицала је и дискусија о изградњи јадранске пруге, која је требало да повеже Јадранско Море са Србијом и Београдом и сјеверне и јужне крајеве Црне Горе, што би омогућило и искоришћавање рудног богатства неких подручја.

За изворе сировина у Црној Гори интересовао се углавном капитал из других крајева Југославије, који се повезивао са капиталистичким елементима у Црној Гори и преко њих закупљивао рудна налазишта. То је било повезивање домаћих капиталистичких елемената, који нијесу имали довољно капитала, са српским, хрватским или иностраним капиталом. Иако је привреда била неразвијена, иако предузећа нијесу била подигнута за експлоатацију рудних богатстава, извори сировина су углавном били заузети.

И поред повољних природних богатстава, Црна Гора у току двадесет година живота није постигла значајнији напредак у индустријском развитуку. То показују подаци о томе колико је у 1918 и 1938 години долазило капитала, погонске снаге и радних мјеста на 1.000 становника:

	1918 г.	1938 г.
Капитал (у динарима)	81.000	85.000
Погон у КС	3	7
Радних мјеста	1	1

За двадесет година у старој Југославији уложени капитал је порастао на 1.000 становника за свега 4,93%. Нешто више је расла погонска снага — за 2,3 пута, али је број радних мјеста остао исти. Међутим, општи индустријски развитак био је нешто бр-

жи од 1918 до 1938 године, јер је у овом периоду порастао број становника. Али индустријски развитац у погледу уложеног капитала једва је ишао укорак са порастом броја становништва. Тај пораст требало је да буде знатно бржи да би апсорбовао вишак радне снаге и да би се смањила улога пољопривреде, куда неминуовно води општа развитац производних снага у капитализму. За капитализам је законито да се индустрија много брже развија од пољопривреде. То се догађа због тога што је пољопривреда у јакој мјери задржала натурални карактер и што је пољопривреди својствен монопол над земљом, који је непознат индустрији и који је неотстрањив у капитализму. Индустрија у Црној Гори, као што смо напоменули, није постигла значајнији развитац. На то су утицали многи фактори, а првенствено општа економска неразвијеност, у којој нарочито важно мјесто заузима неразвијеност саобраћаја. Треба истаћи да је и друштвено-политички систем у Југославији такође успоравао развитац привреде. Ту долази у првом реду корумпираност режима, његова потчињеност страном капиталу, велики порези и друге дажбине, што је исцрпљивало куповну снагу становништва. Ово се нарочито негативно одражавало на заостале крајеве као што је била Црна Гора.

На уклањање затечене разлике у степену развитака појединих покрајина није ништа урађено у старој Југославији. Затечена разлика у нивоу развитака покрајина, које су живјеле под разним условима, и које су ушле у југословенску државу са различитим степеном индустриског развитака, не само да је остала и даље него се још више повећавала. То показује следећи преглед:⁶

На 1.000 становника долазило је

	Капитала 1918	Капитала 1938	Погона у КС 1918	Погона у КС 1938	Радних мјеста 1918	Радних мјеста 1938
Словенија	1.939	1.927	86	151	31	37
Хрватска	829	1.233	94	103	—	29
Војводина	839	900	50	55	21	28
Србија	962	847	37	43	11	16
БиХ	508	516	—	40	11	13
Македонија	21	258	1	15	0,5	7
Црна Гора	81	85	3	7	1	1

⁶ В. Беговић, Развој индустрије Југославије и њена улога у нашој привреди. Тридесет дана, новембар 1945.

Затечено стање из 1918 године остало је готово исто. Словеначки и хрватски капитали везали су се са српским финансиским капиталом и на тај начин и даље задржали своје позиције у земљи. Неразвијена подручја нијесу имала сопствених могућности за бржи развитак, а неке помоћи с друге стране није било. Нешто бржи развитак био је у Македонији, у којој се није развијао домаћи капитал, него је инвестирање углавном вршио српски и инострани капитал. Усљед тога су и даље остале велике разлике између нивоа развитака Словеније, Хрватске и Војводине и осталих, заосталих подручја.

Степен развијености привреде такође показују и подаци о учешћу индустрије Црне Горе у југословенској индустрији (у процентима):

Број фирми	0,61
Број творница	0,52
Учешће капитала	0,20
Број радних мјеста	0,10
Погон у КС	0,17

Ово показује да је учешће црногорске индустрије у индустрији Југославије било безначајно. Ниједно од наведених обиљежја индустриског развитака није учествовало ни са 1% у југословенском обиму. Док је број творница учествовао са 0,52% у укупном броју творница Југославије, дотле је учешће капитала износило свега 0,20%, а учешће погонске снаге свега 0,17%. Ово говори о томе да су предузећа у Црној Гори била веома мала и да су имала незнатан капитал и погонску снагу.